

АЗƏРБАЈЧАН ССР
АЛИ ВƏ ОРТА ИХТИСАС ТƏҲСИЛИ НАЗИРЛИЈИ

В. И. ЛЕНИН адына

163.1/ АЗƏРБАЈЧАН ДƏВЛƏТ ПЕДАГОЖИ ИНСТИТУТУ

Э. М. ДƏМИРЧИЗАДƏ

АЗƏРИ
ƏДƏБИ ДИЛИ
ТАРИХИ

БИР-ИКИ СӨЗ

Азэри дилинин тарихи али мэктэблэримизин дил-эдэ-бијјат, филологи факултэлэриндэ эсасэн ики мүстэгил фэнн үзрэ тэдрис олунур:

- а) Азэри дилинин тарихи грамматикасы,
- б) Азэри эдэби дили тарихи.

Буна көрэ дэ һэр ики фэннин хүсүсән «кириш» һиссә-синдэ бә'зи ортаглы мөвзулардан бәһс ачылыр. Лакин һэр фэннин «кириш» һиссәси эсасән о фэннин өзүнэ хас олан мäsälэлэрин ајдынлашдырылмасы үчүн зэрури анлајышлар зәмини јаратмаг истигамәтиндэ гурулур. Мәһз бу китаб белэ бир бахымдан «Азэри эдэби дили тарихи фәнни» үчүн зәмин маһијјәтли мөвзулар эсасында тәртиб едилмишдир.

Бә'зи ортаглы мөвзулар бу китаба дахил едилмәмиш-дир. Буну да јада салмалыјыг ки, белэ ортаглы мөвзулар-дан бир гисми, мäs.: «Азэри дили тарихи фәннинин башга елмләрлэ әлагәси», «Азэри дили тарихинин эсас мәнбәләри» кими мөвзулар («Азэри дилинин тарихи грамматикасы» (Кириш) адлы китабда верилдијиндән, биз бурада һәмин мөвзуларда бәһс ачмағы лазым билмәдик.

Белэ бир чәһәти дэ нэзэрэ алмаг лазымдыр ки, бу фәнн-ләр бир эсасдан ајрылмыш будаглардыр вә үзви сурәтдэ бир-бири илэ бағлыдыр. Буна көрэ дэ бу фәнләри әлагәдар сурәтдэ өјрәнмәк лазымдыр.

Азэри эдэби дилинин инкишаф тарихини даһа јахшы өј-рәнмәк үчүн габагчадан азэри эдәбијјаты тарихини вә ел-чә дэ азэри халгынын елм, мэдәнијјәт тарихини, үмүмән Азәрбајјан тарихини өјрәнмәк зэруридир. Елэ буна көрэ дэ јери кәлдикчә һашијјәдә әлагәдар эдәбијјат да көстәрил-мишдир. Әлбәттә, бу китаб эсасында «Азэри эдэби дили тарихи»ни өјрәнмәјә башлајанларын көстәрилән эдәбијјаты да имкан дахилиндэ нэзәрдән кечирмәләри мәсләһәтдир.

Бакы, 6 нојабр, 1966.

Биринчи фәсил

АЗЭРИ ЭДЭБИ ДИЛИ ТАРИХИ ИЛӘ ӘЛАГӘДАР БӘ'ЗИ МӘСЭЛӘЛӘР

I. Мәсәләнин маһижәти һаггында

Азәри әдәби дили үмумхалг азәри дилинин жүксәк формасыдыр вә бу дил бирдән-бирә дә тәшәккүл тапмамышдыр. Азәри әдәби дили әсрләрин мәһсулудур вә әсрләр боју азәриләрә фикир мүбадиләсиндә ләјагәтлә хидмәт едән ән камил бир үнсијјәт васитәсидир.

Азәри әдәби дили мүстәгил бир дил олса да, дүнја дилләри системиндә түрк дилләри айләсинә мәнсуб дилләрдән биридир вә онун да инкишафы, әсасән, дүнја дилләринин үмуми инкишаф ганунаујунлугларына мүвафиг олмушдур.

Азәри әдәби дили хидмәт етдији халгын еһтијач вә тәләбләринә кәрә дәјишмиш, тәкмилләшмә, сәлисләшмә јолу илә инкишаф етмишдир.

Азәри әдәби дили ваһид үмумхалг дили әсасында әдәби дил кими формалашыб инкишаф етдикчә мүхтәлиф гол вә будаглара ажрылмышдыр. Мәһз белә вәзијјәти нәзәрә алараг «Азәри әдәби дили» анлајышы илә үзви сурәтдә бағлы олан бә'зи мәсәләләр һаггында, хүсусән, **дил, әдәби дил вә азәри дили** анлајышлары һаггында мүхтәсәр дә олса бәһс ачмағы лазым билирик.

II. Дил

Үмумијјәтлә дилин, јахуд конкрет бир дилин тарихини вә ја онун һәр һансы бир ваһидини, һәр һансы бир чәһәтини дүрүст вә дәгиг өјрәнмәк үчүн дилдән үнсијјәт васитәси кими истифадә едәнләри һәртәрәfli тәдгиг етмәк зәруридир. Чүнки дилин ән кичик ваһиди олан фонем дә, ән

бөјүк ваһиди олан чүмлә дә вә белә ваһидләр системи һа-лында әсрләр боју јашајан һәр бир мүстәгил дил дә һәмнин дилдә данышанларла үзви сурәтдә бағлы олур. Данышанлар олмајан јердә фонем дә олмаз, сөз дә олмаз, чүмлә дә олмаз—бир сөзлә, дил дә олмаз. Инсанлар варса, үнсијјәт дә вар, үнсијјәтин ән камил васитәси исә дилдир.

Буна кәрә дә **дил ичтимаи һадисәдир.**

Вахтилә дилин илк инсан Адәмә аллаһын вердији бир не'мәт олдуғуну динчиләр, тәбии бир габилијјәт олдуғуну натуралистләр, психоложи бир һадисә олдуғуну исә психо-локистләр иддиә етмишләрсә дә, дилин инсанларын үнсијјәт васитәси олдуғуну вә хидмәтинә кәрә ичтимаи бир һадисә олдуғуну һеч кәс инкар етмәмишдир.

Лакин сонралар елм аләминдә ајдынлашдырылмыш ки, дил тәкчә хидмәтинә кәрә дејил, төрәнишинә кәрә дә ичтимаи һадисәдир.

Мә'лум олдуғу үзрә, һәлә ибтидаи дөврләрдә, јә'ни әл-бир эмәјни истеһсал едән ичтимаи инсанлары илк мејмуна бәнзәр инсанлардан формалашдырдығы дөврдә, бу ибтидаи инсанлар әлбир эмәк просесиндә бир-биринә бир шеј демәк еһтијачыны да дүјмушлар вә бу еһтијачы өдәјичи бир васитә, јә'ни анлашма вә фикир мүбадиләси васитәси олараг илк дили дә јаратмышлар¹.

Инсанларын илк дили, әсасән, үзвләнән вә гисмән дә һәлә кобуд олан илк сәсләрин мүхтәлиф шәкилләрдә тәр-кибиндән дүзәлдилмиш сөзләрдән вә бу сөзләрин бирләшмә-синдән ибарәт олмушдур. Әлбәттә, ибтидаи инсанларын дили лүғәт тәркиби е'тибары илә чох јохсул вә грамматик гурулу-шуна кәрә чох бәсит ола биләрди. Лакин инсан чәмијјәти ин-кишаф етдикчә, инсанларын дүшүнчәси артдыгча, онун дили дә инкишаф едир. О, һәр јаратдығы әшја вә ја истеһсал аләти үчүн бир ад дүзәлдир. Беләликлә, эмәк просесиндә эмәлә кәлән һәр бир јенилији ифадә етмәк еһтијачы нәти-чәсиндә дилин дә ифадәчилик имканлары артыр, дил ва-һидләри зәнкинләшир вә дил системи даима тәкмилләшир.

Беләликлә, дил тәдричән вә ардычыл сурәтдә инкишаф едәрәк, тәбиәт вә чәмијјәтин мүхтәлиф тә'сирләриндән инсан бејниндә доған фикирләрин ифадә вә мүбадиләсинин ән јет-кин васитәси олур. Дил васитәси илә нәинки доғ-рудан-доғруја ишдә, мәишәтин мүхтәлиф сәһәләриндә әла-

¹ Ф. Енкелс, Мејмунун инсана чеврилмәси просесиндә эмәјни ролу, сәһ. 6—7, Бақы, 1952.

гәдар олан инсанлар фикир мүбадиләси едирләр, дил васитәси илә, ејни заманда, инсанлар кечмишдә јашамыш бабаларынын нечә дүшүндүкләрини дә өјрәнә билирләр вә, нәһәјәт, һазырда да нә дүшүндүкләрини кәләчәк нәслә сөјләјә билирләр. Буна көрә дә дил һәм фикирләри ифадә етмәнин, һәм дә ифадә олуңмуш фикирләри анламанын васитәсидир; дил — һәм инсанлар арасында үнсийјәт аләти, һәм дә бу үнсийјәти мөһкәмләндирмә, кенишләндирмә васитәсидир. Дил инсан чәмијјәтинин инкишафында, инсанларын бирләшмәсиндә, илк аиләләрдән, очаглардан, оба вә бојлардан гәбиләләрин, тајфаларын, халгларын вә милләтләрин јаранмасында вә даһа да инкишаф етмәләриндә чоһ мүһүм рол ојнајан бир васитәдир. Инсанлар чәмијјәтин инкишафы боју әлдә етдикләри биликләри дил васитәси илә сабитләшдирирләр вә нәсилдән-нәслә өтүрүрләр.

Беләликлә, ајдын олур ки, дил ән ибтидаи инсанлар тәрәфиндән үнсийјәт васитәси кими јарадылмыш вә јенә һәмин ибтидаи инсанларын сонракы нәсилләри тәрәфиндән үнсийјәт вә анлашма васитәси кими һәм истифадә едилмиш, һәм дә тәкмилләшдирилмишдир.

Демәли, дил һәм јарадылмасына, һәм хидмәтинә, һәм дә инкишафына көрә ичтимаи бир һадисәдир.

Лакин дил дикәр ичтимаи һадисәләрдән јалныз өзүнә хас олан бир сыра әламәтләри илә фәргләнир. Дилин хүсуси типли бир ичтимаи һадисә олдуғуну вә буна көрә дә дилин инкишафыны өз хүсусийјәтләри әсасында тәдгиг етмәнин зәрурилијини даһа ајдын баша дүшмәк үчүн ашағыдакы чәһәтләри мүхтәсәр сурәтдә нәзәрдән кечирәк.

Ичтимаи гурулушун дәјишмәси илә дилдә һеч бир көклү дәјишмә баш вермир, јәни һәр бир ичтимаи гурулуша ујғун вә мәхсус јени бир дил әмәлә кәлмир. Әкәр ичтимаи гурулушда олан дәјишиклик илә јени дил јаранмыш олса иди, о заман биз ингилабдан әввәлки азәри дилини башга јени бир дил илә әвәз етмәли идик; чүнки сон 40 ил әрзиндә Азәрбајчанда көһнә базис—капитализм базиси вә еләчә дә даһа әввәлки базисин, јәни феодализм гурулушунун галыглары ләғв олуңмуш вә јени базис—социализм базиси јаранмышдыр. Буна ујғун олараг капитализм базиси үзәриндәки үстгурум гәбилиндән олан ичтимаи һадисәләр ләғв олуңмуш вә социализм базисинә ујғун олан үстгурумлар јаранмышдыр. Лакин, буна баһмајараг, азәри дили бүтүн бу базисләр мүддәтиндә һеч дә феодализм дили, қа-

питализм дили вә социализм дили олараг хүсуси әсаслы фәргләри олан үч дил кејфијјәти кәсб етмишдир. Әлбәттә, бу мүддәтдә азәри дилинин лүғәт тәркибиндә, грамматик гурулушунда тәкмилләшмә, зәнкинләшмә истигамәтиндә мүәјјән дәјишикликләр баш вермишдир.

Бунула белә лүғәт тәркибинин әсас һиссәсинә вә грамматик гурулушуна көрә, нәнки ингилабдан әввәлки—XX әсрин әввәлләриндәки азәри дили, һәтта XVIII әсрдәки азәри дили дә мүасир азәри дилиндән әсасән фәргләнир.

Дили бу вә ја дикәр ичтимаи гурулуш дејил, әсрләр боју чәмијјәтин тарихинин үмуми просеси јаратмыш вә инкишаф етдирмишдир. Мәһз буна көрә дә, дил һәм көһнәлиб өлән гурулуша, һәм дә доғулуб јетишән гурулуша өз әсасыны сахлајараг, ләјагәтлә хидмәт едә билир. Дил, әлбәттә, ондан истифадә едәнләрин инкишаф тәләбатына ујғун олараг даима зәнкинләшир, тәкмилләшир вә беләликлә дә, чәмијјәтин мүхтәлиф дөврләриндә јашајан инсанлар үчүн үнсийјәт, анлашма васитәси олараг галмаг уғрунда, демәк олар ки, мүбаризә апарыр вә өз үнсийјәт гәбилијјәтини артырыр; јәни даима инкишаф едир. Мәһз буна көрә дә дилин өмрү бир вә ја бир нечә ичтимаи гурулушун өмрү илә шартләниш вә мөһдудлашмыш олмур.

Лакин, унутмамалыдыр ки, дил инсанын бүтүн иш саһәләриндә онун һәр чүр фәалијјәти илә биләваситә әлағәдар олан вә бунларын һамысыны өзүндә әкс етдирә билән чоһ кениш, чоһчәһәтли бир ичтимаи һадисәдир.

Әсәндә бу белә дә олмалыдыр, чүнки дил үнсийјәт васитәси олараг инсан фәалијјәтинин бүтүн саһәләриндә она лазымдыр. Әкәр дил инсан фәалијјәтинин мүхтәлиф саһәләриндә әмәлә кәлән бу вә ја дикәр јенилијия әкс етдирә билмәсә, үнсийјәт васитәси кејфијјәтини итирмиш олар. Мәһз буна көрә дә дил, хүсусән, онун лүғәт тәркиби инсанын истеһсал фәалијјәти илә әлағәдар сурәтдә даима дәјишмәли олур. Әлбәттә, радионун, тракторун, телефонун ихтирасы илә әлағәдар сурәтдә бу сөзләр дә дилдә өзүнә јер тапмыш олур вә һеч дә дил дуруб көзләмир ки, ичтимаи гурулуш дәјишсин вә анчаг бундан сонра бу сөзләр дилдә јаранмыш олсун; чүнки дилдән истифадә едәнләрин инкишаф тәләбатына дил дәрһал чаваб вермәлидир.

Бунула бәрәбәр, белә бир чәһәти тәкәрән гејд етмәк лазымдыр ки, бу инкишаф просесиндә дилин әсасы, дилдә әввәлдән јарадылмыш ваһидләр, васитәләр нәсилләрдән-нәсилләрә ирсән кечир, сонракы нәсилләр зәрури еһтијач ол-

дугда дилин эввэлки ваһидләриндән вә васитәләриндән бәзиләрини атыр, јениси илә әвәз едир вә ја онларын әсасында дәјишиклик едир, эввэлки васитәнин әсасында, бәзән јени васитәләр дүзәлдир. Буна көрә дә дөврләр кечир, нәсилләр дәјишир, әсрләр бир-биринин ардынча долур, лакин дилин әсасы бир о гәдәр дә дәјишиклијә уғрамыр; дилин лүғәт тәркиби јени сөzlәр һесабына зәнкинләшир, дилин грамматик гурулушу даһа да сәлисләшир вә тәкмилләшир, лакин дилин эввэлки ваһидләриндә—илк әсасында чидди дәјишиклик олмур. Әкәр белә чидди дәјишиклик бу вә ја дикәр илкин дилдә баш верирсә, белә дәјишиклик анчаг дилин ганунаујғунлуғу әсасында ола билир. Бу заман һәр бир дилдән бир нечә мүстәгил дил төрәмиш олур вә јахуд бир нечә дил бир үмуми дил илә әвәз олунур. Белә дәјишиклик нәсилләр дәјишмәсиндә јох, анчаг гәринәләр кечдикдә ола биләр. Әкәр һәр нәсил дәјишмәси дилин дә дәјишмәсинә сәбәб олса иди, о заман бабалар нәвәләри анламаздылар вә инсанларын төрәгиси үчүн чоғ вачиб олан кечмишин тәчрүбәләриндән дәрә алмаг вә јенини гурмаг үчүн бабалардан өјрәнмәк мүмкүн олмазды; јәни дил өз вәзифәсини итирмиш оларды. Лакин дил бир чоғ гәринәләрин кечмәси илә ганунаујғунлуғу әсасында хејли дәјишилә биләр; мәс.: инди елә дилләр вар ки, онлар өзләринин әсасы олан ана дилдән чоғ фәргләнир вә бунларын арасындакы охшарлығы вә ја үмуми изи анчаг узунмүддәтли дәгиг вә археоложи характерли тәдгигат нәтичәсиндә мүөјјәнләшдирмәк мүмкүн олур. Бурадан ајдынлашыр ки, дил өз көкү үстүндә төрәјиб артан, инкишаф едән бир васитәдир: дил чәмијјәтлә јараныр, онунла да инкишаф едир, чәмијјәтә ләјагәтлә хидмәт етмәк үчүн өз лүғәт тәркибини даһма зәнкинләшдирир, өз грамматик гурулушуну тәкмилләшдирир вә сәлисләшдирир.

Дил чәмијјәт үчүн ваһид вә чәмијјәтин бүтүн үзвләри үчүн үмуми олан үнсијјәт васитәси кими јаранмышдыр. Буна көрә дә, инсанлар арасында үнсијјәт васитәси олмаг етибары илә дилин ролу бир синфин зәрәринә башга бир синфә хидмәт етмәк дејил, бүтүн чәмијјәтә, чәмијјәтин бүтүн синифләринә ејни дәрәчәдә хидмәт етмәкдир.

Мәлүм олдуғу үзрә, дили бир-биринә бир шеј сөјләмәк еһтијачыны һисс едән вә һеч бир синфи тәбәгәләшмә билмәјән илк инсан коллективләри јаратмыш вә бу дил дә коллективин бүтүн үзвләри арасында үмуми анлашма—

үнсијјәт васитәси олараг коллектив үзвләринин һамысына хидмәт етмишдир. Буна көрә дә илк дилин әмәлә кәлмәси инсан чәмијјәтинин ушағлыг дөврүнүн башлыча наилијјәти һесаб олунур. Бәшәр чәмијјәтинин бу ушағлыг дөврүндә исә синифләр јох иди, демәли, орада синфи дил дә ола билмәзди. Орада дил бүтүн коллектив үчүн үмуми вә ваһид иди.

Илк дилин јаранмасына гәдәр вәһши һалында јашајан мејмунабәнзәр инсанларын фәргләнән сәсләрин тәләффүзүнү нечә нәсил боју өјрәнәрәк јаратдығы илк сәс дили вә еләчә дә ибтидаи чәмијјәтдә јаранмыш олан илк дилләрин индијә гәдәрки инкишаф тарихи онун јүзләрлә нәслин сәји илә јараныб мүасир сәвијјәгә галдырылмыш олдуғуна вә бүтүн нәсилләрә јахшы хидмәт етмиш олдуғуна ән парлаг дәлилдир.

Мәлүм олдуғу үзрә, тајфа вә халгларын парчаланмалары вә ја гарышмалары, милләтләрин әмәлә кәлмәси просесиндә, гәбилә дилләриндән тајфа дилләринә, тајфа дилләриндән халг дилләринә, халг дилләриндән милли дилләрдә доғру инкишаф просесиндә дә дилин һамы үчүн үнсијјәт хидмәти әсасән галмыш вә бу дөврләрдә бүтүн нәсилләрә дил бу вә ја дикәр шәкилдә хидмәт етмишдир.

Буна да унутмаг олмаз ки, синифли чәмијјәтин белә инкишаф дөврләриндә нәсилләр мүхтәлиф синифләрдән ибарәт олмушдур. Лакин буна бахмајараг дил даһма бир чүр олмушдур, јәни дил, нәинки бир дөврдә јашајан мүхтәлиф синифләр үчүн ваһид вә үмуми олмуш, һәтта мүхтәлиф дөврләрдә, мүхтәлиф чәмијјәтләрдә јашајан мүхтәлиф синифләр үчүн дә ваһид вә үмуми олмушдур.

Мәһз буна көрә дә дил јүзләрлә нәсилләрин сәји илә јаранмыш вә јүзләрлә нәсилләрә хидмәти олан үмуми, ваһид үнсијјәт васитәсидир.

Капитализм чәмијјәтиндә, әһалинин бүтүн ајры-ајры синифләр үзрә азад сурәтдә вә кениш өлчүдә группашдығы бир дөврдә дә, синфи зиддијјәт вә мүбаризә кәскинләшдији бир дөврдә дә, милли дилләр синфи олмамыш, әксинә, халг үчүн, милләт үчүн дил бирлији зәрури шәрт сајылмышдыр.

Ленин јолдаш дејир:

«Дил бәшәр үнсијјәтинин ән мүһүм васитәсидир; дилин бирлији вә манеәсиз сурәтдә инкишаф етмәси мүасир капитализмә ујғун олан, һәгигәтән, азад вә кениш тичарәт дөвријјәсинин, әһалинин бүтүн ајры-ајры синифләр үзрә азад

сурәтдә вә кениш өлчүдә группашмасынын эн мүһүм шәртләриндән биридир»¹.

Буна көрә дә милләтин дахилиндә мүхтәлиф синифләрин олмасына әсасланараг, милли дилин дә синифләрә көрә парчаланмыш олдуғуну дүшүнәнләр, шүбһәсиз, сәһв едирләр.

Әввәла она көрә ки, һәр һансы бир милләтин тәркибини тәшкил едән синифләр арасында, бу синифләр бир-бири илә барышмаз дүшмән олсалар да, игтисадијјат телләри илә сых әлағә вардыр. Бу әлағәнин анлашма васитәси исә дилдир. Синифләр арасында һәр чүр әлағәнин кәсилмәси истәһсалын дајандырылмасы демәкдир, истәһсалын дајандырылмасы исә чәмијјәтин, синифләрин мәһв олмасы илә нәтичәләнәр. Һалбуки һеч бир синиф өзүнү мәһв етмәк истәмәз.

Демәли, игтисади бағларла әлағәдар олан зидд синифләр белә, бу игтисади әлағәни кәсмәмәк үчүн үмуми бир үнсијјәт васитәсинә малик олмалыдырлар; бунун әксинә, һәр синиф өзүнә мәхсус бир дилә малик олса, бир-бирини анламазлар, нәтичәдә истәһсал дајанар вә чәмијјәт мәһв олар.

Демәли, милләтин дахилиндә игтисадијјат телләри илә бағлы олан синифләрин варлығы вә бу синифләр арасында кәскин мүбаризәнин олмасы вә ја олмамасы бир милләтин дахилиндәки мүхтәлиф синифләрин мәхсуси «синфи» дил јаратмаларыны нәинки зәрури етмир, һәтта үмумијјәтлә чәмијјәтин вә ја мүәјјән милләтин мәһв олмамасы үчүн белә «синфи» дилләрин ајрылмасына јол вермир.

Бүтүн бу чәһәтләри нәзәр алдыгда бир даһа ајдын олур ки, дил милләтин варлығы үчүн зәрури әламәтләрдән биридир.

Үмуммилләтә хидмәт едән дил исә милли дил сајылыр. Бүтүн милләтләрин тарихиндән мә'лумдур ки, милли дил синфи дил дејил, милләтин үзвләри үчүн үмуми вә милләт үчүн ваһид үмумхалг дилидир.

Һәр бир милли дилә үмумхалга, ваһид милләтә хидмәт едән үмуми үнсијјәт васитәси вә милли мэдәнијјәтин форма-сы олараг һәм көһнә мэдәнијјәтә, һәм јени мэдәнијјәтә, һәм буржуа мэдәнијјәтинә, һәм социалист мэдәнијјәтинә хидмәт едә биләр; чүнки мэдәнијјәт чәмијјәтин һәр јени инкишаф дөврүндә синфи бахышлара көрә өз мәзмуну е'тибары илә дәјишир, дил исә бир нечә дөвр әсасән ејнилә галыр; мәзму-

¹ В. И. Ленин, Әсәрләри, 20-чи чилд. сәһ. 498.

нуна көрә мүхтәлифләшән мэдәнијјәтләр үчүн ваһид вә һис-бәтән сабит форма олараг узун мүддәт јашајыр вә мүхтәлиф мэдәнијјәтләрә хидмәт едир.

Мәсәлән, азәри дили дә (рус, украјна, өзбәк дилләри кими) Октјабр чеврилишиндән әввәл азәри милләтинин буржуа мэдәнијјәтинә дә пис хидмәт етмәмишир. Бу дил һазырда Чәнуби Азәрбајчанда мүхтәлиф синифләрә хидмәт едир; бу дил инди Азәрбајчан Совет Социалист Республикасында азәри социалист мэдәнијјәтинә мүвәффәгијјәтлә хидмәт едир вә һәтта бу мэдәнијјәтин бир сыра тәләбләрини өдәмәк үчүн өз имканлары әсасында даһа да сәлисләшир вә зәнкинләшир.

Демәли, милләтин мүхтәлиф синифләрә парчаланмасы вә мүхтәлиф мэдәнијјәтләрә малик олмасы милли дилин бирлијини поза билмәз.

Дил бирлији, дилин үмумхалг үчүн, милләтин бүтүн үзвләри үчүн ваһид вә үмуми олмасы милли варлығын әсас шәртләриндән биридир.

Дил синифсиз чәмијјәтдә јарандығы кими, синифли чәмијјәтдә дә бу вә ја дикәр синфин вәзијјәтиндән асылы олмајараг, бүтүн синифләрә, халга, милләтә, үмумијјәтлә ејни дәрәчәдә хидмәт етмәк үчүн ваһид үнсијјәт васитәси кими јашамагдадыр.

Әслиндә дил бу хүсусијјәти илә дә, јә'ни һамыја ејни дәрәчәдә хидмәт етмәк хүсусијјәти илә дә өз һәјатыны тә'мин етмиш олур; чүнки дил бу үмумхалг мөвгејиндән кәнара чыхар-чыхмаз өз кејфијјәтини итирәр, јә'ни чәмијјәтдә, инсанлар арасында үнсијјәт васитәси ола билмәз вә мәһв олар.

Буна көрә дә дил һамыја ејни дәрәчәдә хидмәт етмәк хүсусијјәтинә маликдир. Дилин һамыја ејни дәрәчәдә хидмәт етмәси исә дилдә бүтүн синифләрә гаршы лагејдлик көстәрмәк кими бир кејфијјәт јаратмышдыр.

Лакин дилин бу лагејдлији, ондан истифадә едәнләри дә дилә лагејд мүнәсибәт бәсләмәјә вадар етмир; инсанлар һеч бир шејә лагејдлик көстәрмәдикләри кими, дилә дә лагејдлик көстәрмирдиләр. Онлар дилдән өз мәнәфеләри үчүн истифадә едирләр, дилә хүсуси сөзләрини, хүсуси истилаһларыны дахил етмәјә чалышырлар.

Беләликлә дә, синифләр, һәтта ајры-ајры синифләрин нүмајәндәләри олан мүәјјән шәхсләр дилдә спесифик сөзләрин вә ифадәләрин ишләнмәсинә, сөзләрин мүхтәлиф мәнәда баша дүшүлмәсинә, мүхтәлиф үслубларын, жаргонларын ја-

раимасына аз-чох тәсир көстәрирләр; һәтта дилин инкишафында да мүүжән рол ойнайырлар. Лакин, бүтүн бунлара бахмајараг дил өз әсасыны сахлајыр.

Беләликлә, бир даһа ајдын олур ки, дил инсанлар тәрәфиндән јарадылмыш вә инсанлар тәрәфиндән дә инкишаф етдирилән ичтимаи бир һадисәдир. Буна көрә дә онун инкишафыны ондан анлашма васитәси кими истифадә едәләрин тарихиндән тәчрид олунмуш һалда тәдгиг етмәк мүмкүн дејилдир.

III. Әдәби дил

Бир гајда олараг, үмумхалг дили үзәриндә мүүжән әмәлијјат апармагла дүзәлдилмиш дил—**әдәби дил** һесаб олунур. Белә бир әмәлијјаты апармаг үчүн, әлбәтә, мүүжән өлчү, норма, тәләб вә с. олур. Буна көрә дә бәзиләри әдәби дили дүзкүн гижмәтләндирә билмәмишләр, һәтта ону сүн'и дил сажымышлар, онун һеч бир ганунаујғунлуғ әсасында инкишаф етмәдијини сөјләмишләр, әдәби дили дилчилијин тәдгигат мөвзулары сырасындан харичә чыхармаг кими зәрәрли тәшәббүсләр көстәрмишләр вә әдәби дил һаггында бир чох јанлыш мұлаһизәләр сөјләмишләр вә с.

Бәзиләри әдәби дил дедикдә, анчаг јазылы дили анламышлар, шифаһи әдәби дилин дә ола биләчәјини ағылларына белә кәтирмәмишләр. Буна көрә дә әдәби дил вә онун инкишафы дедикдә—анчаг јазылы әдәбијјатын, јазылы сәнәдләрин вә нәһајәт, китабәләрин дилини тәдгиг етмәкдән узаға кетмәмишләр. Белә анлајыш нәтичәсиндә «јазысы олмајан халгларын әдәби дили олмаз» кими јанлыш анлајыш мејдана чыхмыш; јахуд бу вә ја дикәр халгын әдәби дилинин башланғычы һәмин халгын јазыја малик олдуғу дөврдән һесаб едилмишдир.

Бәзән әдәби дил анлајышы илә дөвләт дили анлајышы ејивләшдирилмишдир вә, буна көрә дә, бәзи халгларын әдәби дили вә онун тарихи һаггында јанлыш фикирләр ирәли сүрүлмүшдүр. Мүхтәлиф дөврләрин ичтимаи-сијаси гурулушу илә әлағәдар олараг, дөвләт идарәләриндә ишләнитән кәтирилмә дил, о дилдә данышмајан халгын әдәби дили сажылмыш. Мәс.: Азәрбајчанда орта әсрләрдә дөвләт идарәләриндә рәсми сурәтдә ишләнилән әрәб, фарс дилләри азәриләрин әдәби дили кими гәләмә верилмиш; бу исә әсил мәнада бу вә ја дикәр халгын әдәби дилинин нә замап тәшәккүл тапдығыны, бу дилин лүғәт тәркиби, грам-

матик гурулушу, үслуби системи вә истифадә даирәси һаггында дүзкүн тәсәввүрүн нәдән ибарәт олдуғуну ајдынлашдырмаға анчаг манечилик төрәтмишдир.

Бәзиләри әдәби дил дедикдә, анчаг бәдии әдәбијјатын дилини баша дүшмүш вә, буна көрә дә, әдәби дилин тарихини шаирләрин, јазычыларын јарадычылығ чәрчивәси илә мөһдудлашдырмышлар; бунун нәтичәсиндә дә бәзән әдәби дилин дикәр сәһәләри тәдгигат харичиндә галмыш вә әдәби дилин һәчминә мұвафиг тарихи дә дүрүст өјрәнилмәмишдир.

Бәзән дә әдәби дил дедикдә, анчаг һаким синфин, һаким тәбәгәнин, аристократијанын, јахуд шәһәрлиләрин, нәһајәт пајтахтда јашајанларын данышығы вә ја диалекти—**шивәси** кими дә баша дүшәнләр вә әдәби дили мәнз белә мөһдудижәтдә изаһ едәнләр дә олмушдур.

Әдәби дил анлајышыны даһа бир сыра башга мәзмунларда да изаһ едәнләр олмушдур.

Бүтүн бу мүхтәлиф мұлаһизәләрин олмасындан белә бир нәтичәјә кәлмәк мүмкүндүр ки, әдәби дил мүрәккәб, нисби вә тарихи бир анлајышдыр; буна көрә дә бүтүн дөврләр үчүн ваһид мејарла өлчүлән бир стандарт әдәби дил ола билмәз.

Бәс, әдәби дил нәдир?

Бу доғрудур ки, әдәби дил үмумхалг дили әсасында гурулуру, лакин үмумхалг дили илә әдәби дил һеч бир дөврдә ејнијјәт тәшкил етмир. Әдәби дил үмумхалг дили үзәриндә сечмә вә әвәзетмә принципи әсасында **әмәлијјатапармаг јолу илә дүзәлдилир**.

Мәсәлән, әдәби дилин лүғәт тәркибинин тәшкили үчүн үмумхалг дилинин лүғәт тәркибиндәки сөзләр сечилир, үмумхалг дилиндән мүүжән сөзләр әдәби дилин лүғәт тәркибинә гәбул олунур, дикәр сөзләр исә әдәби дил үчүн мәгбул сажылмыр.

Үмумхалг дилинин фонетик системиндә дә әвәзетмә вә ја сечмә әмәлијјаты апарылыр; сәс вариантлары үмумиләшдирилир, даһа чох фонем маһијјәтли сәсләр мәгбул сажылыр. Јахуд, сечмә әмәлијјаты апарылаараг бу вә ја дикәр фонетик һадисә вә ганун әдәби дил үчүн норматив сажылыр, дикәри исә, әксинә, мәгбул сажылмыр.

Грамматик гурулушда да белә сечмә, әвәзетмә истигамәтиндә әмәлијјат апарылыр: үмумхалг дилинин шивәләриндә ишләнилән бир форма әдәби дилә көтүрүлүр, дикәри исә гәбул едилмир. Бәзи бирләшмә үсулу, бәзи чүмлә гурулушу

мәгбул саҗылыр, бә'зиси әксинә, һәтта гејри-гануни һесаб олунур вә әдәби дилә көчүрүлмүр.

Белә бир чәһәти дә гејд етмәк лазымдыр ки, бир чох халгларын, хүсусән јазылы әдәби дилләринин **формалашма**сы тарихиндән мә'лум олдуғу үзрә, әдәби дилин дүзәлдилмәсиндә вә инкишафында үмумхалг дилиндән башга, бә'зән әчнәби дилләр дә бу вә ја дикәр дәрәчәдә ишә чәлб олунур. Буна көрә дә әчнәби дилдән, хүсусән сөzlәр ја әвәзетмә истигамәтиндә әдәби дилин лүгәт тәркибинә дахил едилир, үмумхалг дилиндәки ејнімә'налы сөз исә әдәби дилә гебүл олунмур, ја да әдәби дилин лүгәт тәркибини зәнкинләшдирмә истигамәтиндә әчнәби дилдән сөzlәр алыныб әдәби дилин лүгәт тәркибинә дахил едилир. Бә'зән дә әчнәби сөzlәр анчаг синоним олараг әдәби дилин лүгәт тәркибинә алыныр. Әлбәттә, синонимләшдирмә әмәлијјаты үмумхалг дили лүгәт тәркиби һесабына да апарылыр.

Бәс, сечмә вә әвәзетмәнин ме'јары нәдир?

Сечмәнин вә әвәзетмәнин ме'јары сон дәрәчә мүрәккәбдир; чүнки бурада ајры-ајры дөврләрин, ајры-ајры синифләрин, мүхтәлиф дөвләт гурулушунун, һәтта мүхтәлиф алим, шаир вә саирәнин мәнәфеји, тәләби, зөвгү тә'сиредичи, һәтта мүәјјән дәрәчәдә истигамәтләндиричи амилләрдир. Бу амилләр исә һансы диалектин, һансы шивәнин нә дәрәчәдә истифадә едилмәсини, үслуби нормаларын характерини, бу вә ја дикәр әчнәби дилдән истифадәнин принципини мүәјјәнләшдирир.

Белә бир чәһәти дә гејд етмәк лазымдыр ки, әдәби дилин нөвү, саһәси, хидмәт даирәси дә ме'јарын мүәјјәнләшдирилмәсинә тә'сир едир. Әлбәттә, шифаһи әдәби дилин јаранмасы вә инкишафында әсас олан әвәзетмә вә сечмә илә јазылы әдәби дилин формалашмасында вә инкишаф етдирилмәсиндә истифадә олунан сечмә вә әвәзетмә там ејни ола билмәз. Беләчә дә илк формалашма заманы истифадә олунан сечмә вә әвәзетмә ме'јары артыг чохдан формалашмыш олан бир әдәби дилин сонракы инкишафында тәтбиғ олунан сечмә вә әвәзетмә ме'јары илә ејни ола билмәз.

Демәли, әдәби дил сечмә вә әвәзетмә әмәлијјаты апармағла үмумхалг дили әсасында дүзәлдилмиш бир дилдир. Сечмәнин вә әвәзетмәнин исә бир сыра әсаслары вә ме'јары вардыр; бу әсаслар вә ме'јар бүтүн дөврләр үчүн ејни сабит вә үмуми олмадығы кими, әдәби дилин бүтүн нөвләри,

саһәләри вә хидмәт даирәләри үчүн дә ејни, стандарт вә үмуми олмур.

Мәсәләнин әсасыны баша дүшмәк үчүн бир-ики чәһәти нәзәрдән кечирәк.

1. Орта әсрләрдә азәри јазылы әдәби дили илк формалашаркән мәркәзи, пајтахты Кәнчә олан Ширван өлкәсинин шәһәрләриндә данышылан үмумхалг азәри дили үзәриндә сечмә вә әвәзетмә әмәлијјаты апарылмышдыр. Бу заман Кәнчә шәһәриндә мәркәзләшәнләрин данышығы, **јәгин ки**, үстүнлүк тәшкил етмишдир.

Сәфәзиләр дөврүндә әдәби дилин инкишаф етдирилмәсиндә сечмә вә әвәзетмә әмәлијјаты үчүн әсас мәнбә тәбризлиләрин шивәси олмушдур.

Вагиф дөврүндә исә әдәби дилин инкишаф етдирилмәси вә зәнкинләшдирилмәси үчүн әмәлијјат зәмини Газах, Гарабағ шивәләри олмушдур.

Инди исә әдәби дилимизин инкишаф етдирилмәси еһтијачы илә әлағәдар олараг апарылан сечмә вә әвәзетмә әмәлијјаты үчүн тәкликдә һеч бир шивә вә ја шивә групу әсас мәнбә дејилдир, чүнки инди бүтүн шивәләр сечмә, әвәзетмә әмәлијјатындан кечирилик вә лазым олан сөzlәр, һәтта тәк-тәк һалларда грамматик васитәләр бүтүн шивәләрдән сечилир, әдәби дилә көчүрүлүр.

2. Әчнәби дилләрдән сечмә вә ја әвәзетмә јолу илә истифадәнич принципи вә мәнбәји дә заман кечдикчә дәјишмишдир. Мәсәлән, илк дөврләрдә әрәб әдәби дили дин вә елм дили сајылдығы үчүн азәри әдәби дилинин терминләр мәнбәји әрәб дили иди вә, демәк олар ки, **бүтүн елми** сијаси, фәлсәфи, дини терминләр әрәб дилиндән алынырды; бу һал исә о дөврүн гануни ме'јары сајылырды.

Заман кечдикчә терминләр үчүн ме'јар дәјишди: әрәбчә терминләрлә јанашы, тәк-тәк олса да фарсча, азәричә терминләр ишләнилди. Демәли, сонралар, әрәб дили јеканә терминләр мәнбәји сајылмышдыр. XIX әсрдә исә јени мәнбә мсјдана чыхды; рус дилиндән вә Гәрби Авропа дилләриндән дә терминләр алыныб ишләнилди, һәтта бу һалы гануниләшдирмәк уғрунда мүбаризә башланды (М. Ф. Ахундов, Н. Зәрдаби вә с.).

Беләликлә, әрәб дилинин терминләр үчүн јеканә мәнбә сајылмасы ме'јары өз гүввәсини итирди; фарс, азәри, түрк-османлы дили, рус вә Гәрби Авропа дилләри дә бу мәнбәләр сырасында нәзәрә чарпмаға башлады.

Совет дөвүрүндө исә ме'јар дәјишди вә даһа да дәгигләшдирилди. Инди термин јарадычылығы үчүн әсас мәнбә үмумхалг азәри дили вә азәри әдәби дили ирсидир. Рус дили вә рус дилиндә олан бејнәлхалг терминләр икинчи вә јардымчы мәнбә сајылыр. Әрәб вә фарс диллари исә мәнбәләр сырасында артыг јохдур.

Бу мисаллардан ајдын олур ки, әдәби дил үчүн онун формалашдырылмасы вә инкишаф етдирилмәси үчүн әсас олан үмумхалг дилинин үзәриндә сечмә вә әвәзетмә әмәлијјаты даими вә зәрури бир әмәлијјатдыр; лакин бу әмәлијјатын ме'јары, саһәси, мәнбәји бүтүн дөврләр үчүн үмуми, сабит вә ејни олмур.

Мәһз бу ме'јар мәсәләси илә әлагәдар олараг әдәби дил анлајышы да мүрәккәбләшмишдир. Нәтичәдә исә әдәби дилин характерини тә'јин етмәк истәјәнләрин бир гисми онун һәр чәһәтини, башга бир гисми мүәјјән дөвр ме'јарыны, диқәр бир гисми дә онун формалашмасы вә инкишафы үчүн зәрури вә ја типик башга бир әламәти нәзәрә алмыш вә буна көрә дә, әдәби дилә мүхтәлиф тә'рифләр вермишләр. Лакин бизчә ашағыдакы тә'риф даһа доғрудур.

Әдәби дил сечмә вә әвәзетмә әмәлијјаты апармаг лә норма ја салынмыш дилдир.

Әдәби дилин шифаһи вә јазылы олмаг үзрә ики әсас нөвү вардыр. Шифаһи әдәби дил даһа әввәл формалашмышдыр; лакин јазылы әдәби дил јарадыландан сонра да шифаһи әдәби дил јазылы әдәби дил илә мүвази јашајыр вә инкишаф едир. Әлбәттә, әдәби дилин бир нөвү диқәринә нисбәтән, заман вә шәраитдән асылы олараг, даһа сүр'әтлә инкишаф едиб диқәрини керидә бураха биләр.

Бизим дөврүмүздә әдәби дилимизин һәр ики нөвү дә мүвази сурәтдә хејли инкишаф етмишдир. Инди гурултајларда, радиода, али, орта вә ибтидаи мәктәбләрдә сәсләнән шифаһи әдәби дилимиз олдуғу кими, јүксәк дүјғулары, дәррин фикирләри, қениш анлајышлары өз сәтирләриндә ифадә едән бәдии, елми вә фәлсәфи, техники китабларымыз—нәширијјатымыз үчүн ләјагәтли вә јарарлы јазылы әдәби дилимиз дә вардыр.

Белә бир чәһәти дә гејд етмәлијик ки, јүксәк техника әсриндә кино, радио вә саирәдә истифадә олуна лентләрдә јазылы әдәби дил шифаһи әдәби дил илә говушмагдадыр.

IV. Әдәби дил нормалары

Ваһид үмумхалг үнсирјәт васитәси олан һәр бир дилин мәхәуси вә һамы үчүн мәғбул, мәчбури елә гајда ганунлары олур ки, онлардан дүрүст, дәгиг вә еһтијатлы истифадә етмәк, онлары позмамаг һәр кәсин мүгәддәс борчу сајылыр. Бир һалда ки, дил халгын үмуми, ән дәгиг анлашма васитәсидир вә әсрләрдән бәри онун ичтимаи инкишафынын бүтүн саһәләриндә она лајигли хидмәт етмишдир, демәли, ону позмаг, онула һәр чүр қобуд рефтар етмәк олмаз. Ондан истифадә едәркән сон дәрәчә диггәтли вә еһтијатлы олмаг вачибдир.

Дил илә, нечә дејәрләр, ојнамағы, она пис мүнәсибәт бәсләмәји, онун гајдаларыны позмағы дүнјанын ән мәшһур атамлары чәмијјәтә мәнфи бир мүнәсибәт бәсләмәк кими гижмәтләндирмишләр вә беләләринә гаршы мүбаризә дә апармышлар.

Марксизм классикләри дилдән чох дәгиг истифадә етмишләр вә еләчә дә дилин ганунларыны позанларла амансыз мүбаризәнин зәрурилијини дәфәләрлә гејд етмишләр. Мә'лум олдуғу үзрә, В. И. Ленин рус дилини корлајанлара гаршы мүһарибә е'лан етмәјин вахты чатмадымы?¹ суалыны вермәклә, дил нормаларына мәнфи мүнәсибәт бәсләјәнләрә, ону позуб дағытмаг тәшәббүсүндә оланлара гаршы кәскин мүбаризә апарманын зәрури олдуғуну ифадә етмишдир.

Максим Горки бир сыра хатирә вә мәғаләләриндә дилин сафлығы, мә'на дәгиглији вә кәскинлији уғрунда апарылан мүбаризәни мәдәнијјәтин васитәси уғрунда апарылан мүбаризә кими гижмәтләндирмиш вә көстәрмиш ки, бу силаһ, бу васитә нә гәдәр кәскин олса, нә гәдәр дәгиг истигамәтләндирилмиш олса, о гәдәр дә мәғлуб едилмәздир.

Үмумхалг дилинин ваһид нормалары уғрунда, сафлығы вә дәгиглији уғрунда мүбаризә етмәјин зәрури олдуғуну М. Ф. Ахундов, Г. Зәрдаби, Ч. Мәммәдгулузадә, Н. Нәриманов, Ә. Һагвердијев, Ј. Вәзир, Ч. Чаббарлы, С. Вурғун дәфәләрлә гејд етмишләр. Һәтта бәдии әсәрләриндә һәр чүр кәтирилмә², јабанчы дил үнсүрләри васитәси илә үмумхалг дилини позмаг вә беләликлә, онун үмумхалг арасында үнсирјәт васитәси кими хидмәт габилијјәтини зәдәләмәк тә-

¹ В. И. Ленин, Әсәрләри, ч. 30, сәһ. 274.

² Бу чәһәтдән хүсусән Ч. Мәммәдгулузадәнин «Анамын китабы» ады әсәри парлаг бир нүмунәдир.

шэббүсүндө оланлара гаршы амансыз мүбаризэ апармагың зэрурилијинэ дә ишарэ етмишлэр.

Бура гэдэр сөјлөдиклэримиздэн белэ нэтичэјэ кэлмэк олур ки, дилдэн дэгиг истифада етмэли, еһтијатлы олмалы вэ ону позмамалыдыр. Бурадача белэ бир суаль верилэ билэр: **Үмумхалг дилини позмамаг нэ демэкдир?**

Үмумхалг дилини позмамаг о демэкдир ки, бу дилин үмуми гајда-ганунлары вардыр вэ бунларын эсасында да үмумхалг дилинин нормалары мүэјјөнлөшдирилэр. Бу нормалара риајет етмэк үмумхалг дилини позмамаг демэкдир.

Бэс үмумхалг дилинин нормалары нэ демэкдир? Үмумхалг дилиндэ нэји доғру-дүрүст һесаба етмэк, нэји јанлыш, позуг һесаба етмэк олар? Бэс бунлары мүэјјөнлөшдирмэк үчүн нэ кими өлчү ваһиди вардыр?

Бу суаллара чаваба вермэк үчүн, элбэттэ, биринчи нөвбэдэ дилин өзүнү, онун даһили инкишаф ганунларыны нэзэрэ алмаг зэруридир; чүнки белэ нормалар эслиндэ дилин өзүндэн онун инкишафы илэ элагэдар сурэтдэ јараныр. Дил ону јарадан вэ јашаданлара хидмэт едэн үнсидјет васитэси олдуғу үчүн, онун гајда-ганунлары да һәммин дилдэ данышанларын инкишафы илэ элагэдар сурэтдэ инкишаф едир, лэјишир вэ тэкмилләшир.

Дил кимэ хидмэт едир? Гэбилэјэми, халга, јохса мгалләтэ? Гэбилэ дили үчүн нормал сајылан һал халг дили үчүн јахуд милләт дили үчүн нормал сајылмаја билэр. Мәһз буна көрө дә, бу вэ ја дикэр бир дилин нормаларыны мүэјјөнлөшдириркән, һәммин дилдэн истифада едэнлэрин нэји намэгбул вэ нэји мәгбул сајдыгларыны нэзэрэ алмаг зэруридир.

Мәсэлэни даһа ајдын баша дүшмэк үчүн азэри эдэби дилин нөгтеји-нэзэриндэн гејри-гануни вэ јанлыш һесаба едилэн бир сыра фактлары көздэн кечирэк: мәс.: азэри дилиндэ данышан бир шәхс «сәни көрдүм» эвэзиндэ «сәнэ көрдүм» вэ ја «сәнэ бахдым» эвэзиндэ «сәни бахдым» ифаделэрини ишлэтсэ, шәксиздир ки, белэ ифаделэр гулағамыза ағыр кэлэчэк вэ белэ ифаделэри сөјлөјөн шәхси азэричэ дүзкүн данышмајан шәхс һесаба едэчэјик.

Нэ үчүн белэ ифаделэри јанлыш ифаделэр сајырыг?

Элбэттэ, дилин даһили ганунларыны, грамматик гајдаларыны нэзэри сурэтдэ билмэјән шәхс дејер ки, азэричэ белэ демэзлэр вэ дэдэдэн-бабадан «сәни көрдүм», «сәнэ бахдым» ифаделэри ишләнилмиш вэ белэ дә өјрәнилмишдир. Буна көрө дә доғрусу белэдилэр.

Демэли, бурада адэт, вәрдиш вэ бунунла бағлы оларга да естетик тәсир нэзэрэ алыныр вэ өлчү ваһиди мәһз бунлар сајылыр.

Лакин бунлары дилин грамматик ганунлары эсасында даһа дәриндэн јохладыгда, ајдын олур ки, бу ифаделэрин мәһз белэ бир формада гурулмасы вэ дэдэ-бабадан бэри вәрдиш һалына дүшмәси, естетик тәсир гүввәси кәсб етмәси анчаг вэ анчаг үмумидјәтлэ дилин, хүсусән онун ајры-ајры ваһидлэринин даһили ганунлары илэ, даһили варлығы илэ элагэдардыр вэ дил ваһидиндэ тэзаһүр едэн ганунаүјгүндүгдүр. Аһы, объектэ олан тәсирэ көрө «көрмэк» фе'ли «бахмаг» фе'линдэн фэргли хүсусидјәтлэрэ маликдир: «көрмэк» фе'ли өз даһили мазмунуна көрө билаваситэ тәсир объектини тэлэб едэн фе'лдир, буна көрө объект билдирән сөз мәһз тәсирлик һалында олмалыдыр вэ тәсир объектини ифада едэн бу сөзүн јөнлүк һалында ишләнмәси мәнтиги, мөһәтдән јанлышдыр. Бунун әксинэ оларга, «бахмаг» фе'ли башга бир вәзидјәдәдилэр, бурада иш башга бир васитэ илэ объектэ тәсир едир; јәни ифадэдэ объект (сән) «бахмаг» ишинин билаваситэ тәсир етдији объект дејил, башга һәр һансы бир васитэ илэ кэлән тәсирин истигамәтини, һэдәфини ифада едэн объектдир. Буна көрө дә объектин билаваситэ тәсир һалына дүшмәси, јәни «сән» сөзүнүн тәсирлик һалында олмасы мәнтиги, доғру вэ нормал вәзидјәт сајылмыр.

Башга бир белэ һалы нэзәрдән кечирэк: Биз данышаркән естетик нөгтеји-нэзәрдән, һатта фонетик мөвге, шәраит нөгтеји-нэзэриндән јанашидыгда «атлар», «адамлар» «сәнлэ» эвэзинэ чанлы данышыгда ишләнилдији кими «сәннән» «атдар», «адамнар», шәклиндэ тэләффүзү даһа үстүн тута билэрик. Лакин үмуми ваһид дил нормасы нөгтеји-нэзэриндән јанашидыгда, бурада да позгунлуг олдуғуну көстөрмэк лазым кәлир. Бурада да норма грамматик гурулуш ваһидлэри илэ өлчүлүр. Белэ ки, бу сөзлэрин сонуна битишән шәкилчинин формалашмасы үчүн әсас олан ганунлар вэ бу шәкилчилэрин тарихи инкишафы көстэрир ки, бу сөзләрдәки чәм шәкилчиси **-лар** вэ **-лэр** кими фонетик тәркибдэ сабитләшмиш вэ биз бунлары белэ тәркибдэ таныјырыг. Бу шәкилчи тарихи инкишафына көрө ачыг дамаг саитлэриндән бири васитәси илэ «-л», «-р» сабитлэринин бағланмасыны андырыр.

Буна көрө «адамлар», «атлар», «гәләмлэр» шәклиндэ бу сөзлэр дүзкүн, «адамнар», «атдар», «гәләмнэр» шәклиндэ исэ позгун һесаба олунур. Демэли, бурада да норма, дүзкүн-